

**Aydın
Mədətoğlu**

Bizim yazar

Manna dövlətini də öz ərazisinə qatan Midiya dövləti artıq e.ə. VIII əsrin 7-ci illərində bu ərazidə ilk böyük imperatorluq oldu. Ərazidəki əsas tayfalar olan Maqları, Busları, Budiləri, Arizantları, Struxları birləşdirərək Midiya dövlətini yaradan Deyokan Ekbatanı (indiki Həmədani) dövlətin paytaxtı etmiş, daha sonra Midiya hökmdarı Kiaksar Babilistan hökmdarı ilə ittifaqa girərək Assur imperiyasına son qoymuş, Urartuları məğlub edərək Midiyanın tərkibinə daxil etmişdi. Az bir zaman içərisində Midiya hökmdarları farsları, assurları, babilləri, skif çarlığını məğlub edərək Aralıq dənizindən Xəzər dənizinədək böyük bir ərazini öz hakimiyyətləri altında birləşdirdilər (Bax: Elçibəy, Azərbaycanın başlanan tarix, Bakı 2003, səh. 26). Beləliklə, Midiya Türk dövləti Ön Asiyanın ən qüdrətli dövlətinə çevrilir.

Kiaksarın ölümündən sonra hakimiyyətə gələn oğlu Astiaqın dövründə Midiya dövləti daha da möhkəmlənmiş, lakin sonra Harpağın və ordu başçısı II Kirin xəyanəti nəticəsində saray çevrilişi olur. Dövlətin Türk hökmdarını fars əsilli II Kir əvəz edir. Fars əsilli II Kir Midiyada öz hakimiyyətini qanunlaşdırmaq üçün Türk əsilli Astiaqın qızı Amitidanın ərinə edam etdirərək onunla zorla evlənir və bununla da «Tarixdə ilk dəfə olaraq Türk dövlətinin başına parsların nümayəndəsi keçdi. II Kir Midiya İmperiyasının hökmdarı oldu. Quzey Azərbaycanda Massaget Türklərinin başçısı qadın hökmdarı Tomriyə məğlub olduqdan sonra Midiyalılar hakimiyyəti yenidən ələ keçirmək üçün çalışsalar da buna nail ola bilməmişlər.

Çünki hakimiyyətin parsların əlindən çıxacağını gören I Dara II Kirin oğlu Bardiye sui-qəsd düzəldib onu öldürdü... və II Kirin qızı Atossa ilə zorla evlənir və «qanuni varis» olur. Məhz parsların tarix səhnəsinə çıxması I Daranın (e.ə. 522-486) adı ilə bağlıdır. O, Midiya İmperiyasını yenidən bərpa edərək Əhəmənilər dövlətinin əsasını qoydu. Paytaxtı Ekbatandan (Həmədandan) Parsaya köçürdü, dövləti fəlaşdırdı. Midiya Türk mədəniyyətinə sahib çıxaraq onların yaratdığı bütün maddi və mənəvi dəyərləri, o cümlədən də qədim dövrün ən böyük bəşəri Türk abidəsi olan «Avesta»-nı dəyişdirərək parlaşdırdı. Həhayət e.ə. 330-cu ildə Makedoniyalı İskəndər parsların hakim olduğu təqribən 200 illik hakimiyyətə son qoydu. Parslar Makedoniyalı İskəndərin və zərbəsindən 500 il özlərini gələ bilmədilər. Beləliklə e.ə. IV əsrdə Midiya İmperiyası iki hissəyə - Böyük Midiya və Atropatena adı almış Kiçik Midiyaya parçalanır. Makedoniyalı İskəndərin ölümündən sonra Azərbaycanın

cənubunda yerli dövlətçilik ənənələri bərpa olunaraq Azərbaycan Atropatena dövləti yarandı.

Atropatena dövləti e.ə. IV əsrin 20-ci illərindən bizim eranın III əsrinədək bölgənin həyatında mühüm rol oynamış dövlətlərdən biri olmuş, Azərbaycanın

şir Papakana məğlub olması ilə Sasani İmperiyasının tərkibinə cənişlik kimi daxil edilir. **Azərbaycanın quzeyində olan Albaniya dövləti isə 510-cu ilə qədər bu və ya digər dərəcədə öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilməmiş, həyata müəyyən dövrlərdə müstəqil dövlət kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Alban hökmdarı III Vaçaqanın (493-510) ölümündən sonra Albaniya Mərzbanların hakimiyyəti altına keçmiş, Sasani İmperiyasının hərbi-inzibati bölgüsündə Adərbayqan, İberiya və Ərməniyyə ilə birgə şimal kustakına (kustak - tərəf deməkdir) daxil edilmişdi. 652-ci ildə Ərəblər tərəfindən Sasani İmperatorluğuna son qoyulduqdan sonra Alban hökmdarı Cavaşir Albanianın müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilməmiş, xilafətin vassallığını qəbul etmişdi. Ərəblər 705-ci ildə Albaniyada Məhranilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydular.** Beləliklə Azərbaycan ayrı-ayrı imperatorluqların tərkibində olmaqla təqribən bir əsr yarım dövlət və dövlətçilikdən məhrum oldu. Əvvəl Sasanilərin, sonra isə Ərəb xilafətinin tərkibində olan Azərbaycan

təxəssislərinin fikrinə görə, «Avesta»-nın vətəni Midiyadır. Zərdüşti isə Urmiyalı Azərbaycan Türküdüdür. Onlar «Avesta»-nı Azərbaycan ədəbiyyatının nümunəsi hesab edir, «Qatlar»-ın Azərbaycan, Həmədan və İsfahan bölgəsində qələmə alındığını qəbul və etiraf edirlər. (Bax: Makovelski A.O. Avesta, Bakı 1960, səh. 63; Məlikova M., Bayramov E., Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri ta-

A.M. Bax: Oçerki po istorii Azerbaydjanskoj filosofii, Baku 1960, səh. 19; Məlikova M., Bayramov E., göstərilən əsər, səh. 18; Əbül-fəz Elçibəy, Bütöv Azərbaycan yolunda, səh. 104).

Tədqiqatçılar göstərirlər ki: «İsa Peyğəmbər Xristianlığın əsas prinsiplərini «Zərdüşti təlimindən götürmüş... Zərdüşti Peyğəmbərin Təktanrılı dinini inkişaf etdirərək, böyük bir dünya dini - Xristianlığı

Tarixdən bu günə - Azərbaycan türkləri

(başlanğıcı ötən sayımızda)

qədim dövlətçilik ənənələrinin bərpası və inkişafında, həmçinin Azərbaycanın etnik birliyinin təşəkkülü prosesində əvəzsiz rol oynamışdır. Dövlətin ərazisində əhali Zərdüşti dininə sətayiş etmiş, Böyük Midiyadan fərqli olaraq, Makedoniyalıların nəzarəti altında olmamış, özünün ərazi bütövlüyünü, müstəqilliyini və etnik kimliyini qoruyub saxlamış, «Atropatın varisləri olan Atropatilər öz dövlətlərinin siyasi və iqtisadi qüdrətini möhkəmləndirməyə və artırmağa çalışmışlar» (Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1996, səh. 83).

Azərbaycanın quzeyində isə mütəxəssislər ilk quldar dövləti kimi Alban dövlətini qəbul edirlər. Alban dövləti müstəqil dövlət kimi hələ Əhəmənilər dövründən mövcud idi. Bu dövlətin «şimal hüdudları Dərbənddən yuxarıdakı Samur dağ silsiləsi ilə başlayıb Böyük Qafqazın etəkləri boyu lori çayının yuxarı axarınadək uzanırdı» (Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1996, səh. 93). Yeni elmi araşdırmalar sübut etmişdir ki, «Alban» etnik adı qədim Türk sözü olan «Alp»-la əlaqədardır. Mütəxəssislər Albanların «Ay İlahəsi»-nə sətayiş etmələrini qədim Türklərin «Ay Tanrısı»-na uyğun hesab edir, dövlətin tərkibində olan Alban, Saka, Qarqar, Massaget və b. tayfaları Türk mənşəli, Uti, Qırğız, Xınalıq, Buduq və b. tayfaları isə Qafqazdilli hesab edirlər (Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1996, səh. 99).

Alban dövlətinin paytaxtı Qəbələ ilə yanaşı Teleba, Çəlda, Qaytara, Şamaxı və b. şəhərləri var idi. Dövlətdə xristianlığın yayılmasına qədər əsas din Bütperəstlik olmuşdur. IV əsrin əvvəllərində Xristianlıq qəbul edilmiş, bəzi cənub bölgələrində Atəşperəstlik dininin də yayıldığı güman edilir.

Beləliklə tarixi Azərbaycan ərazisində e.ə. III minilliyin I yarısından bizim eranın III əsrinə qədər mövcud olmuş Aratta, Lullubum, Kutium, Manna, Midiya, Atropatena və Alban adlı dövlətləri bu ərazidə köklü etnos olan qədim Türklər idarə etmişlər. Deməli, bu ərazidə yaranan maddi və mənəvi dəyərlərin böyük əksəriyyəti də qədim Azərbaycan Türklərinə məxsusdur. Bu dövr Azərbaycan Türkləri bəşər tarixinə Zərdüşti kimi Peyğəmbər, bəşər mədəniyyətinə «Avesta» kimi Müqəddəs kitab, bəşəriyyətin mənəvi dünyasına «Zərdüştlük» kimi din bəxş etmişdir.

Bizim eranın III əsrindən başlayaraq Azərbaycanda ilk feodalizmə xas iqtisadi münasibətlər yaranmağa başlayır. Azərbaycanın güneyində Adərbayqan dövləti 226-cı ildə Arsaki hökmdarı V Artabanın Sasani hökmdarı Ərdə-

rix, Oçerklər, Bakı 1984, səh.6). «Avesta» haqqındakı tədqiqatları ümumiləşdirən Baloğlan Şəfiyev göstərir ki: «Müəyyənləşdirdik ki, «Avesta»-nın yazıldığı dil Şərqi xalqlarının əcdadlarının danışdığıları Prototürkçə (Qədim Türkçə)-dir. Belə bir hipotez irəli sürdük ki, Yer üzündə ilk sivilizasiyanın başlanğıcı: dil, din, kitab, əlifba, məktəb, fəlsəfə və ictimai fikir məhz bu Kitabın (Avestanın - A.M.) mətni ilə bağlanır» (Bax: Baloğlan Şəfiyev, Zərdüşti, Avesta, Bakı 1996, səh.6). Beynəlxalq Zərdüştişünaslıq da təsdiq edir ki, «Avesta» e.ə.II minillikdə Elam-Şumer mənşəli dildə yazılıb. Elam dilinin isə qədim Türk dili ilə bağlılığını bir çox mütəxəssislər, xüsusilə Elam-

yaratmışdır. Zərdüştlüyün Musəviyyə də təsiri inkar edilməzdir» (Bax: Elçibəy, göstərilən əsəri, səh. 104). «Avesta» ideyaları, Zərdüşti fəlsəfəsi o qədər bəşəri olmuşdur ki, o, Şərqi və Qərbi dahi-lərinə, hətta «bütün dinləri puç və əfsanə hesab edən» böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundova belə öz təsirini göstərmiş, böyük dahi Hüseyn Cavid Zərdüştiün dahiliyini belə xarakterizə etmişdir:

Zərdüşti düşün! Fəlsəfəsi, fikri, dühası

Həp Atəşə tapdımaq idi Zümreyi-nası.

Yalnız bunu dərk etdi o ələmey-məşhur,

Türkləri ilk öncə siyasi hakimiyyətlərinin, daha sonra isə dini hakimiyyətlərinin əldən çıxdığını görərək çarə axtarmağa başladılar. Sasani pers zülmünə və Ərəb xilafətinə qarşı müxtəlif hərəkətlər baş qaldırmışdı ki, bunlardan da ən məşhurları böyük Türk düşünləri Mani, Məzdək və Babəkin adları ilə bağlıdır.

Bəllidir ki, Azərbaycan Türklərinin fəlsəfi, ictimai-siyasi, dini dünyagörüşündə, dövlət və dövlətçiliyində «Atəşperəstlik» dini və onun müqəddəs kitabı «Avesta-nın» xüsusi yeri vardır. Son dövr tədqiqatçılarının böyük əksəriyyəti «Avesta»-nın qədim Azərbaycan Türklərinin Müqəddəs kitabı, onun yaradıcısı Zərdüşti isə Azərbaycan Türklərinin Peyğəmbəri hesab edirlər (Bax: Məhəmmədətağı Zehtabi, İran Türklərinin əski tarixi, I cild, Ərəb əlifbası ilə, Təbriz, h.1379; Baloğlan Şəfiyev, Zərdüşti, Avesta, Bakı 1996; Azərbaycanın başlanan tarix, Bakı 2003 və s.).

Dünyanın bir sıra nüfuzlu mü-

şünas alim Yusif Yusifov elmi dəlillərlə sübut etmişlər.

Zərdüştiün Midiyalı və Peyğəmbər olmasını məşhur Azərbaycan alimləri M.Məlikova və E.Bayramov da qəbul edirlər. Onların fikrincə, «Zərdüştiyin banisi Spitak Spitama (e.ə.VI əsr) mənşəcə Midiyalı olub, Peyğəmbər Zərdüşti rolunda çıxış edirdi» (Bax: Məlikova M., Bayramov E., göstərilən əsər, səh.6).

Azərbaycan Türklərinə məxsus Zərdüştlük Aralıq dənizindən Çinədək yayılmış, Yunanıstan və bütövlükdə Şərqi dünyasını böyük fəlsəfə yoluna yönəlmiş, bütün Yunan fəlsəfəsinin ilkin qaynağı və əsası olmuş, Anaksimandr, Anaksimən, Heraklit, Pifaqor, Demokrit, Platon, Sokrat, Aristotel, yeni Platonçular və b. kimi filosofların hamısı Zərdüştlükdən ideya almış, dünyanın metafizik və fizik dərk Zərdüştlükdən yararlanmışdır. «Avesta» Alman filosofları Hegel və Nişte tərəfindən də öyrənilmiş və onlara da müəyyən təsir göstərmişdir (Seçmələr bizimdir -

Yalnız o Böyük Baş, bu böyük Kəşf ilə məşhur.

(Hüseyn Cavid, Əsərləri, III cild, Bakı 2005, səh. 13).

Tarixi faktlar göstərir ki, ilkin Türk «Avesta»-sını pars Əhəmənilər yandırıb yeni pars «Avesta»-sı tərtib etmiş, bu pars «Avesta»-sını da Makedoniyalı İskəndər yandırdıqdan sonra parslar yeni bir pars «Zəndi-Avesta»-sı yaratmış, ilkin monoteist din olan Zərdüştlüyə şər başlanğıcı da artıraraq onu dualist dinə çevirmişlər. Hətta şahlarına Tanrı səlahiyyətləri verərək Tanrının adını belə mənimsəyərək Ahuramazdanı «Hörmüz» şəklində şahlarına ad vermişlər. Bu pars Hörmüz - (579-590) çülü-yü hakimiyyətləri altında olan bütün xalqları şahlarının «bəndəsi və qulu» elan edərək imperatorluğun bütün xalqlarını şaha Tanrı gözü ilə baxmağa, ona səcdə etməyə, onun verdiyi bütün əmr və fərmanlara bir kölə kimi əməl etməyə məcbur etmişdilər.

ardı var